

Dr Slavica STAMATOVIĆ-VUČKOVIĆ*

USTANAK I REVOLUCIJA: MEMORIJALNA ARHITEKTURA CRNE GORE

ABSTRACT: *Monuments dedicated to the Second World War, works by famous Montenegrin and Yugoslav artists and architects, represent a significant part of Montenegro's cultural heritage. With their multi-layered meanings and values, they occupy an important place in the historical and social context of modern Montenegro, pointing to the original freedom spirit of the Montenegrin people.*

The great monument is directly related to the uprising period in 1941 (Monument to the Revolution in Virpazar; Memorial Park to the Uprising and Revolution in Grahovo; Monument to the Fallen Zeta Fighters in the National Liberation War in Golubovci, etc.), and many are through central republican celebrations July 13, just ceremoniously opened on this important holiday (Mausoleum of the Partisan Fighter in Gorica in Podgorica; Monument to the Fallen Fighters in Žabljak, etc.). The integration of sculptural-architectural artistic expression, characteristic of almost all monuments, makes them significant examples of memorial architecture in Montenegro and beyond.

For the further correct understanding of their multi-layered meanings and values, the tourist valorization of these monuments is also important. Research conducted through the regional project WWII Monument SEE - Assessment of monuments dedicated to World War II for the formation of a new regional tourist product / cultural route in Southeast Europe (conducted by NGO Expeditio, Kotor in cooperation with Regional Cooperation Council - RCC, 2018/19), had with the aim of recognizing and promoting the layered meanings and values of these monuments, as well as the somewhat later book "Monuments of World War II in Montenegro" (2020, NGO Expeditio).

KEYWORDS: *monumental architecture, cultural heritage, memorial architecture, cultural routes, WWII Monument SEE*

* Autorka je vanredna profesorka, Arhitektonski fakultet UCG.

Uvod

Spomenici posvećeni Drugom svjetskom ratu na teritoriji bivše Jugoslavije privukli su pažnju internacionalne javnosti u poslednjih nekoliko godina, a takođe su postali i dio opsežnih regionalnih istraživanja u kontekstu boljeg razumijevanja i prezentovanja društveno-kulturne stvarnosti, umjetnosti i arhitekture prostora bivše SFRJ. Interesantno je da su upravo fotografije spomenika jednog stranca, belgijskog fotografa Jana Kempernaesa, objavljene na društvenim mrežama (2006–2009) izazvale divljenje, uzbuđenje i snažne reakcije internacionalne javnosti, nakon čega je uslijedilo veliko interesovanje za ovaj dio jugoslovenskog kulturnog nasljeđa. U filmu „Arhitektura sjećanja - spomenici Bogdana Bogdanovića“ (2010), austrijskog reditelja Reinhard Seissa, prezentovano je sedam odabranih spomenika, što je stavilo u fokus obimno spomeničko nasljeđe arhitekta Bogdanovića, više od 20 impresivnih spomenika u gotovo svim republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije. Dokumentarni film „Neželjena baština“ (2017) hrvatske rediteljke Irene Škorić fokusirao se na devastaciju ovog nasljeđa, sa akcentom na teritoriju Hrvatske, gdje je nakon raspada Jugoslavije oskrnavljen veliki broj spomenika, dok je nešto kasniji film „Umetnost sećanja“ (2019) srpske rediteljke Jelene Radenović više fokusiran na ideološke, umjetničke i etičke vrijednosti spomenika koje se mogu iščitavati i danas, u bitno izmijenjenim društveno-političkim okolnostima.

Regionalni projekat WWII-MonumentSEE - „Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/kulturne rute u jugoistočnoj Evropi“ uključivao je šest balkanskih zemalja, koje nisu članice Evropske unije: Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Sjevernu Makedoniju, Crnu Goru, Kosovo i Albaniju. Projekat je vodila NVO Expeditio iz Kotora, a aktivnosti su sprovedene u periodu 2018–2019. godina, u okviru granta koji je obezbijeden kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council – RCC), iz fonda Evropske unije.¹ Procijenjeno je da spomenici nastali nakon II svjetskog rata na području jugoistočne Evrope predstavljaju značajan potencijal za razvoj regionalne kulturne turističke rute. Ovi spomenici su prije svega memorijali antifašističke borbe, ali mnogi od njih imaju i izuzetnu umjetničku vrijednost. Kroz ovo istraživanje je prvi put opsežno istraženo i spomeničko nasljeđe posvećeno Drugom svjetskom ratu na teritoriji Crne Gore, kao važan segment cjelokupnog kulturnog nasljeđa Crne Gore, a time

¹ Istraživanje je za teritoriju Crne Gore obavila dr Slavica Stamatović Vučković. O projektu i istraživanju pogledati više na: https://expeditio.org/index.php?option=com_content&view=category&id=234&Itemid=439&lang=sr.

i njegova valorizacija i promocija kao šireg, regionalnog kulturno-turističkog proizvoda tj. dijela kulturnih ruta jugoistočne Evrope. Rezultati istraživanja kasnije su dijelom publikovani u knjizi „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“ (2020).

Među ovim spomenicima posebno se mogu izdvojiti oni koji su podignuti u znak sjećanja na ustanički period i prve otpore fašističkoj okupaciji 1941. godine, kao i oni koji su svečano otvarani upravo na dan ustanka 13. jul, često u okviru velikih republičkih centralnih proslava.

Slika 1. Neki od najznačajnijih spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu u Crnoj Gori (Izvor: autorka)

Memorijalna arhitektura na teritoriji Crne Gore

U svrhu utemeljenja nove „ideologije jugoslovenstva“², pedesete i šezdesete godine 20. vijeka u tadašnjoj Jugoslaviji obilježene su realizacijom monumentalnih vajarsko-arhitektonskih ostvarenja kojima su markirana velika stradanja i žrtve, ali i najznačajniji događaji iz Drugog svjetskog rata (bitke, ofanzive, frontovi i sl.). Kraj šezdesetih i početak sedamdesetih godina karakteriše masovno raspisivanje ambicioznih opštejugoslovenskih kon-

² Lempi, DŽ. R., Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja, Beograd, Dan Graf, 2004, str. 210.

kursa, a zatim i izgradnja velikog broja objekata specifične namjene – spomen-domova i domova revolucije – koji se, za razliku od spomeničkih markacija oblikovno definisanih kao skulpturalno-pejzažne forme, tj. kao dio spoljašnjeg prostora, pojavljuju kao specifičan vid spomenika u unutrašnjem prostoru.³ Spomen-domovi i domovi revolucije su bili specifična, često hibridna („mix use“) vrsta objekata koja je pored memorijalnog, muzejskog prostora, sadržavala i niz drugih utilitarnih funkcija, često prostora u funkciji kulture, ali i administracije i sl., koji su imali značajnu ulogu u urbanom životu grada.

U Crnoj Gori se, pedesetih i šezdesetih godina, takođe najprije gradi veliki broj spomenika, spomen-bista, spomen-ploča i spomen-obilježja (Žabljak, Kolašin⁴, Lubnice, Murino⁵, itd.), a zatim, u gotovo svim manjim mjestima i selima, skromni „spomen-domovi“, „spomen-škole“ i slični objekti spomeničkog karaktera.⁶ Gotovo svi ti objekti građeni su sredstvima samodoprinosu mještana, pojedinih društveno-političkih grupa i institucija, što je često podrazumijevalo dugi niz godina realizacije.⁷ U oblikovnom smislu, memorijalna arhitektura i spomenici iz perioda pedesetih godina uglavnom još uvijek pripadaju socrealističnom estetskom izrazu, kakvi su na primjer Mauzolej Partizanu-borcu na Gorici (Podgorica) ili Spomenik u Virpazaru, dok se već početkom šezdesetih godina, odbacivanjem socrealizma, oblikovni idiom mijenja u modernistički, a dobar primjer je spomenik na Stra-

³ Stamatović Vučković, S. Oblici arhitektonske komunikacije na objektima kulture u Crnoj Gori u drugoj polovini 20. veka, doktorska disertacija, Beograd, Arhitektonski fakultet, 2013, str. 164–183.

⁴ Kolašin je jedna od opština u Crnoj Gori sa najvećim brojem spomen-obilježja i spomenika. Po karakteru i lokaciji se posebno izdvaja Spomenik žrtvama fašističkog terora (1951), na Donjem trgu u Kolašinu, visine oko sedam metara, rad akademskog slikara Vojina Bakića. Spomenik se nalazi u parku, u centru grada, a oko njega su biste narodnih heroja, od kojih je neke radio vajar Vuk Bojović, a bistu narodnog heroja Sava Drljevića akademski vajar Zoran Obrenović. U prostoru parka iza spomenika kasnije je izgrađen Spomen dom (1971–75), arhitekte Marka Mušiča. Kujović, D., „Urbana cjelina – Kolašin nekad i sad“, Etnologija grada u Crnoj Gori, radovi sa okruglog stola, Podgorica, CANU, 2009, str. 228, i Bulatović, M., Kolašin sa okolinom, Kolašin, Skupština opštine Kolašin, 2000, str. 35.

⁵ Savić, V., „Radi se spomenik na Murini“, Sloboda, br. 45, (27. septembar, 1963), str. 8.

⁶ Stamatović Vučković, S. Oblici arhitektonske komunikacije na objektima kulture u Crnoj Gori u drugoj polovini 20. veka, doktorska disertacija, Beograd, Arhitektonski fakultet, 2013.

⁷ Jedan od mnoštva primjera je i izgradnja Spomenika žrtvama fašističkog terora u Kolašinu: „Sve masovne organizacije Kolašinskog sreza uzimaju velikog učešća u podizanju ovog spomenika. Putem dobrovoljnih priloga prikupljeno je više od dva miliona dinara. Vlada NRCG dala je 900.000, kolonisti iz Vojvodine 91.000 a oficiri JA i službenici iz Beograda, Cetinja i Skoplja više od 100.000 dinara. Spomenik će na svečan način biti otkriven 13. jula.“, B. M., „Spomenik u Kolašinu“, Pobjeda, br. 140 (Cetinje: 14. jul, 1951), str. 4.

žici (Pljevlja). Značajni autori iz prve dvije poslijeratne dekade su: arhitekta Branko Bon, Vojislav Đokić i Mirko Đukić, zatim vajari Mirko Ostoja, Vojin Bakić i tada mladi crnogorski vajar Drago Đurović.

Kulminacija izgradnje spomenika i objekata memorijalnog karaktera se i u Crnoj Gori, kao i u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji, dešava sedamdesetih godina 20. vijeka, realizacijom prvonagrađenih rješenja na opštim, jugoslovenskim ili republičkim arhitektonsko-urbanističkim konkursima. Najznačajniji i oblikovno i programski najmarkantniji primjeri realizacija prvonagrađenih rješenja na jugoslovenskim konkursima su Spomen-dom u Kolašinu (1971–75) i nikada završeni, Dom revolucije u Nikšiću (1986–), oba djela slovenačkog arhitekta Marka Mušiča (1943–), zatim Spomen-dom u Šavniku (1983), dok je Dom revolucije u Baru (1986), posljednji u nizu objekata te vrste, djelo arhitekata Danila i Radmile Milošević. I spomenici na Jaskovcu (1972–77, Berane) i Barutani (1975–80, Podgorica) hronološki pripadaju upravo realizacijama spomen-objekata iz sedamdesetih godina, dakle u vrijeme krajnje ambiciozne, a zapravo nerealne, kulminacije opšteg društveno-privrednog razvoja SFRJ.

Sedamdesete godine su svakako predstavljale i vrhunac savremenog arhitektonsko-umjetničkog izraza u Crnoj Gori, kada i nastaju važna i vrijedna spomenička umjetnička djela poznatih i priznatih jugoslovenskih i crnogorskih umjetnika i arhitekata, kao što su: Miodrag Živković, Bogdan Bogdanović, Luka Tomanović, Svetlana Kana Radević, Marko Mušič, Vukota Tupa Vukotić, Slobodan Bobo Slovinić, Drago Đurović, Aleksandar Prijjić, Branko Filipović Filo i dr.

Spomenici i 13. jul - Dan ustanka Crne Gore

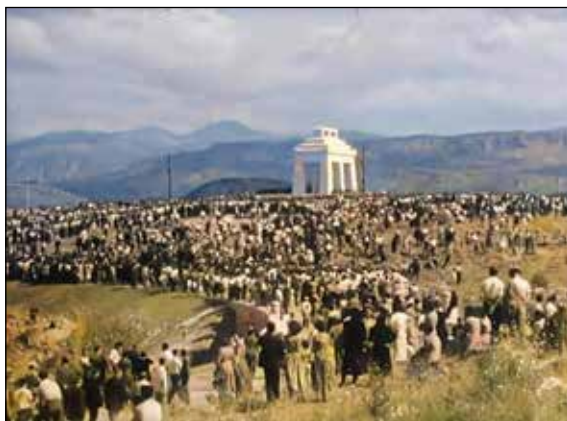
Među najznačajnijim i estetski najekspresivnijim spomenicima nalaze se i oni koji se vežu upravo za istorijski kontekst 1941. godine, odnosno za 13. jul i ustanički period i prve oblike otpora fašističkoj okupaciji. Pored spomenika koji su direktno tematski vezani za događaje iz 1941. godine, kakvi su: Spomenik na Stražici u Pljevljima (1961); Spomenik revoluciji u Virpazaru (1963); Spomenik Palim borcima Zete u NOB-u u Golubovcima (1974); Spomen-park Ustanku i Revoluciji u Grahovu (1978), mnogo je i onih koji su, kroz centralne i ostale republičke proslave 13. jula, svečano otvarani na taj značajan praznik, kakvi su: Mauzolej Partizanu-borcu na Gorici u Podgorici (1957), Spomenik palim borcima na Žabljaku (1963), itd. Spomenici na Žabljaku i u Virpazaru su otvoreni istog dana, 13. jula 1963. godine. Integracija skulpturalno-arhitektonskog umjetničkog izraza, karakteristična za gotovo sve spomenike, čini ih značajnim primjerima memorijalne arhitekture na teritoriji Crne Gore, ali i šire.

Slika 2. Lokacije 25 spomenika istraženih kroz regionalni projekat WWII-MonumnetSEE (2018–19), od čega je 11 detaljno obrađeno i prikazano u knjizi (Izvor: knjiga „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“, str. 7)

Posmatrano hronološki, prvi impresivniji spomenik, otvoren na centralnoj republičkoj proslavi ustanka 13. jula 1957. godine, je **Mauzolej Partizanu- borcu na brdu Gorica u Podgorici**, u kome se nalaze posmrtni ostaci 66 narodnih heroja NOR-a i dvojice revolucionara. Spomenik je i neka

vrsta centralnog spomenmjestaja vezano za sva stradanja u NOR-u, o čemu svjedoče natpisi u unutrašnjosti. Spomenik je orijentisan južno i osovinski postavljen tako da se nadovezuje na ortogonalnu matricu centralne gradske zone (Nove varoši), tj. na liniju pružanja Njegoševе ulice. U vrijeme izgradnje i neposredno nakon toga, spomenik je bio vidljiv iz centra grada, pogotovu iz Njegoševе ulice. Zbog pošumljavanja brda i rasta ze-

Slika 3. Otvaranje Mauzoleja Partizanu-borcu na Gorici u Podgorici, na Dan ustanka, 13. jul, 1957. godine. (Izvor: Facebook-grupa Uspomene stare Podgorice)

lenog fonda, spomenik više nije saglediv iz centra grada. Autori mauzoleja su arhitekta Vojislav Đokić⁸ i akademski vajar Drago Đurović (1923–1986), dok je skulptorske radove u kamenu izvodio i akademski vajar Dušan Ivanišević. Radovi na izgradnji spomenika su počeli 1953. godine. Dominantna klasicistička „nadstrešnica-kuća“ sa svedenim ornamentalnim elementima u gornjoj zoni spomenika, pokazuje izrazito arhitektonski pristup u oblikovanju cjelokupnog spomeničkog prostora, nesumnjivo doprinos arhitekta Đokića. Posebna vrijednost ovog arhitektonskog rješenja ogleda se u vještom ukopavanju mauzolejskog prostora i formiranju monumentalnog pristupnog stepeništa koje vodi posjetioca najprije do mauzoleja, a zatim, sa dva bočna stepeništa do gornjeg platoa na kome se, zaštićena krovom, nalazi centralna granitna ploča sa natpisom „Partizanu-borcu“. Unutrašnjost mauzoleja je obložena kamenim pločama u crvenoj boji, na kojoj su imena narodnih heroja i revolucionara, kao i dodatni podaci i natpisi antifašističkog karaktera („U Narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1945. godine palo je 6780 boraca i rukovodilaca iz Crne Gore...“; „... a 7479 sinova i kćeri crnogorskog naroda ubili su fašistički okupatori i domaći izdajnici“; na centralnoj gredi je natpis „Oni su voljeli slobodu više od života“). Cijeli kompleks je urađen u bijelom spuškome kamenu. Posebnu umjetničku vrijednost spomeniku daju dvije monumentalne skulpturalne figure „partizana-borca“, stražara slobode, visi-

⁸ Nisu nađeni podaci o godinama rođenja i smrti arhitekta Đokića. Poznato je samo da je rođen u Beogradu, diplomirao na Ecole des Beaux - Arts u Parizu. Jedan je od autora i Spomenika palim borcima u Kotoru, Doma kulture u Kolašinu i dr.

ne ~ 2.5 - 3m, koje se nalaze na donjem platou, ispred mauzolejskog prostora, rad vajara Đurovića. Skulpture su takođe urađene od bijelog kamena, što cijelom kompleksu daje utisak monolitnosti i monumentalnosti.

Spomenik palim borcima u Pljevaljskoj bici na brdu Stražica u Pljevljima, otvoren je na dan obilježavanja 20 godina od ovog značajnog događaja, 1. decembra 1961. godine. Spomenik mauzolejskog tipa je posvećen i svim borcima pljevaljskog sreza i žrtvama fašističkog terora koji su poginuli u Narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Prvodecembar-ska Pljevaljska bitka je bila najveća bitka protiv fašizma u Evropi 1941. godine. Realizacija spomenika je rezultat prvonagrađenog rješenja na opštem, anonimnom, jugoslovenskom konkursu 1955. godine, a izgradnja je trajala 1960–1961. godine. To je bio jedan od ranih spomeničkih projekata tada mladog crnogorskog akademskog vajara Draga Đurovića, pored Mauzoleja Partizanu-borcu u Podgorici, koji je izvođen u istom periodu. Pored vajara Đurovića, u projektovanju spomenika na Stražici učestvovao je i arhitekta Mirko Đukić⁹, kao i slikari Aleksandar Prijjić (1920–1986) i Branko Filipović-Filo (1924–1997). Spomenik je finansiran sredstvima koje je obezbijedio Savez boraca iz tadašnjeg Titograda, a radove su izvodili GP „Građevinar“ i preduzeće za proizvodnju kamena iz Spuža. Umjetnička vrijednost spomenika ogleda se kako u njegovoj složenoj prostornoj kompoziciji prilagođenoj terenu u nagibu, tako i u izuzetno vrijednim umjetničkim radovima poznatih crnogorskih i jugoslovenskih umjetnika. Obelisk obložen bijelim mermerom, visine preko 28 metara, dominira spomenikom. U njegovom podnožju, na tri strane, nalaze se ljudske figure u bronzi, rad vajara Đurovića. Kripta sa kosturnicom je poluukopana, čime je formirano kaskadirano bočno stepenište kojim se stiže do gornje, centralne terase sa obeliskom. Monumentalnost spomenika takođe je pojačana naglašenim prilaznim platoom sa stepeništem. U kripti se nalazi sarkofag, kao i dva velika zida sa mozaicima, radovi umjetnika Prijjića i Filipovića, koji je radio i reljef u bronzi na ulaznoj fasadi. Na zidu kripte nalazi se tekst sa slovima u bronzi: „*Pred veličinom vaše žrtve, Pred zamahom vašeg pregnuća, Mi savijamo naše borbene zastave i kažemo: Vječna vam hvala, drugovi!*“

Spomenik Revolucije u Virpazaru otvoren je na dan ustanka Crne Gore 13. jul 1963. godine, a podignut je u čast borcima crmničkog kraja poginulim u Narodnooslobodilačkom ratu i Revoluciji u periodu od 1941. do 1945. godine.¹⁰ Kako se pretpostavlja, autor spomenika je hrvatski akadem-

⁹ O arhitekti Đukiću nisu nađeni nikakvi biografski podaci.

¹⁰ Nije poznata godina početka izrade spomenika.

ski vajar Mirko Ostoja¹¹. Spomenik je postavljen na prirodnom uzvišenju, stijeni koja se nalazi kod glavnog mosta u Virpazaru (Virski most), na ostacima kule-osmatračnice (tzv. Njegoševa kulica), tako da vizuelno dominira okruženjem. Izliven je u bronzi i predstavlja dva borca za slobodu sa oružjem u rukama, u vihoru ustaničkih dana. U likovnom izrazu i oblikovanju se može uočiti umjetnički jezik karakterističan za tzv. socijalistički realizam, aktuelan 50-ih godina u bivšoj SFRJ. Izrazita dinamičnost forme postignuta je ekspresivnim stavom figura, a dodatno pojačana naglašenim linijama „vjetra“ u pozadini, što jasno simbolizuje „vihor ustanka“. Izgradnju spomenika finansirali su stanovnici Crmnice uz pomoć društvene zajednice.

Slika 4. Spomenik Revoluciji u Virpazaru – pejzaž. (Izvor: knjiga „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“, str. 44)

Spomenik palim borcima Narodnooslobodilačke borbe i žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja na Žabljaku takođe je otvoren na Dan ustanka, 13. jula 1963, kada je na Žabljaku organizovana i glavna republička proslava. Spomenik je posvećen svim palim borcima i žrtvama fašističkog terora tog kraja, a posebno borcima Durmitorskog partizanskog odreda. Nalazi se u centralnoj zoni grada i ima jednostavnu formu pravilne piramide koja je, postavljena na postamentu, podignuta i dodatno naglašena. U simboličkom smislu, piramidalna forma se može tumačiti kao simplifikacija plamenova vatre, a može se iščitavati i kao prepoznatljiv vernakularni motiv durmitorske kuće sa četvorovodnim krovom – jednostavne planinske, durmitorske kolibe – simbolišući na taj način poslednju „kuću“ borcima palim za slobodu. Materijalizovan je jednoobrazno, obložen fino klesanim bijelim kamenom sa ostrva Brača (Hrvatska). Unutrašnjost spomenika je obložena mozaikom, sa imenima poginulih. U dnevnoj štampi tog vremena su ta-

¹¹ Mirko Ostoja, akademski vajar (1921, Brač, Hrvatska – 2009, Split, Hrvatska), kako se smatra, posljednji učenik čuvenog hrvatskog i jugoslovenskog vajara Ivana Meštrovića (1883–1962). U njegovoj biografiji nema podataka o izgradnji spomenika u Virpazaru.

kode opisivani radovi na spomeniku: „... spomenik će biti visok devet i po metara. Unutar postamenta nalazi se prostorija veličine 6 sa 3 i po metra a visine 6 i po metara...“¹². Autori spomenika su hrvatski arhitekta Branko Bon (1912–2001) i akademski vajar Radeta Rade Stanković (1905–1996).¹³ Po nezvaničnim informacijama, ideju za izgradnju spomenika dao je, posljednjih dana svog života, slikar, novinar, likovni kritičar i revolucionar, narodni heroj Moša Pijade (1890–1957). Spomenik-mauzolej je finansiran dobrovoljnim priložima stanovništva tog kraja.

Slika 5. Spomenik na Žabljaku, 1963. Članak iz dnevne štampe o izgradnji spomenika. (Izvor: knjiga „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“, str. 52)

Spomenik Palim borcima Zete u NOB-u u Golubovcima djelo je crnogorskog arhitekta Vukote Tupe Vukotića (1932–2002) i slikara i primijenjenog umjetnika Slobodana Boba Slovinića (1943–). Spomenik je posvećen poginulima u Narodno-oslobodilačkom ratu (1941–1945) sa teritorije Golubovaca, ali je najveći broj poginulih stradao upravo tokom ljeta 1941. godine kada je italijanska vojska suzbijala otpor rodoljuba, a posebno nakon ustanka 13. jula 1941. godine, zbog čega se ovaj spomenik sa potpunim pravom može vezati za julski ustanički period. U jednom dijelu spomen-kompleksa se nalaze i imena poginulih. Početkom sedamdesetih godina, tačnije 1972. godine je raspisan javni, republički arhitektonsko-urbanistički konkurs na kome je izabran rad arhitekta Vukote Tupe Vukotića. Međutim, kako je procijenjeno da je i rad umjetnika Slobodana Boba Slovinića posebno vrijedan, predloženo je da se u konačnoj realizaciji angažuje i Slovinić i to za izradu dva velika reljefa u bronzi. Spomenik palim borcima je smješten u parkovskoj površini u centralnoj zoni Golubovaca, sa kojom čini jedinstve-

¹² *** „U Žabljaku će biti podignut spomenik-mauzolej“, Pobjeda, br. 32, (Titograd: 7. avgust. 1955), str. 4.

¹³ U klesanju bračkog kamena je, po nezvaničnim informacijama, učestvovao i poznati vajar-klesar iz Splita, Josip Pino Grassi (1901–1962).

nu cjelinu. Primarni element spomeničkog kompleksa je betonska skulptura u bijeloj boji, visine oko pet metara, sastavljena od pet betonskih traka koje kreiraju formu plamena vatre, a koja se nalazi na vještački formiranom uzvišenju. U podnožju, na južnoj strani, nalazi se plato sa skulpturalno oblikovanim zidnim površinama na kojima se nalaze dva bareljefa sa predstavama boraca za slobodu (dim ~ 2x2m), a pored njih imena poginulih u vertikalnim nišama. Sastavni dio spomen-kompleksa čini i vodena površina sa fontanom, u podnožju centralnog dijela i uređena parkovska površina sa zelenim zonama i prostorom za sjedenje.

Jedan od najimpesivnijih spomenika na teritoriji Crne Gore je **Spomen-park ustanka i revolucije u Grahovu**, posvećen upravo početku ustanka u Crnoj Gori, borcima grahovskog kraja i prije svega, narodnom heroju Savi Kovačeviću (1905–1943), rođenom u obližnjem selu Nudo, komandantu Treće divizije Narodne oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), koji je otpočeo ustanak 1941. godine i poginuo u bici na Sutjesci, 1943. godine. Sava Kovačević je 13. jula 1941. godine na vrhu grahovskog uzvišenja Uvac, na kome se nalazi glavna spomenička plastika, predvodio grahovske partizane u napadu na okupatorske snage i razoružao neprijateljsku kolonu (informacija stoji na kamenoj ploči koja je postavljena prije izgradnje spomen-parka). Spomen-park je otvoren 13. jula 1978. godine, kada je u Grahovu organizovana i glavna republičku svečanost proslave Dana ustanka. Na ulazu u spomen-park u podnožju uzvišenja Uvac, nalazi se plato sa bistama 4 narodna heroja, a daljim kretanjem se stiže do memorijalnog platoa gdje je postavljeno 276 betonskih kubusa, dimenzija približno 50x50x50cm, na kojima su imena, sa godinama rođenja i smrti, 230 boraca i 46 žrtava fašističkog terora grahovskog kraja. Penjanjem stepenicama prema vrhu, preko manjih platoa, dolazi se do centralnog, najvišeg dijela spomen-parka, platoa sa impozantnom skulpturom koja simbolizuje dvije partizanske kolone u pokretu koje se slivaju u jednu, sa Savom Kovačevićem na čelu, kao predvodnikom. Ovaj detalj predstavlja motiv iz borbe partizana na Sutjesci juna 1943. godine, kada je narodni heroj Sava Kovačević i poginuo. Dinamična, izrazito ekspresivna kompozicija je izlivena u bronzi i visoka je, zajedno sa postoljem, oko 9 metara. Obrisi ljudskih tijela kreirani su kao jedinstvena masa u pokretu, koja simbolizuje jedinstvo i odlučnost partizana. Spomenička plastika u bronzi je djelo jednog od najpoznatijih jugoslovenskih umjetnika, akademskog vajara Miodraga Živkovića (1928–2020), koji je i autor velikog broja poznatih spomenika u bivšoj Jugoslaviji (Kadinjača, Sutjeska, Kragujevac, itd.).

Valorizacija memorijalne arhitekture – kulturne rute

Kroz već pomenuti regionalni projekat WWII-MonumnetSEE – „Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/kulturne rute u jugoistočnoj Evropi“ izvršeno je prepoznavanje, valorizovanje i prezentacija spomenika posvećenih II svjetskom ratu na teritoriji Crne Gore. Istraživanjem je prepoznata šira lista od 25 značajnih spomenika, a detaljnije je obrađeno njih 11 koji bi mogli biti dio regionalne kulturne rute. Prikupljeni podaci su pokazali višeslojni značaj spomenika posvećenih NOR-u, njihovo trenutno fizičko stanje i upotrebu, kao i njihov turističko-kulturni potencijal na lokalnom, a posebno na regionalnom nivou. Od ovih 11 spomenika samo se tri (Stražica – Pljevlja; spomenik Partizanu-borcu – Podgorica; Golubovci – Podgorica) nalaze na Listi zaštićenih spomen-obilježja Uprave za zaštitu kulturnih dobara, četiri se pominju na Listi pod neadekvatnim nazivom kao ‘spomen-ploče’ (Grahovo, Jasikovac, Trebjesa, Virpazar), što se zapravo odnosi na prvobitnu markaciju spomen-lokaliteta, prije izgradnje spomenika, dok preostala četiri (Dola, Barutana, Žabljak, Spomen-dom u Kolašinu) nijesu na Listi, već se neki nalaze samo na opštinskim listama (registrima). Šest spomenika je podignuto 70-ih godina, 4 spomenika 50-ih i 60-ih godina a najkasnije je podignut spomenik pod Trebjesom u Nikšiću (1987). Jedanaest prezentovanih spomenika se nalaze u osam crnogorskih opština: Plužine, Žabljak, Nikšić, Podgorica, Bar, Kolašin, Berane i Pljevlja.

Obilaskom spomenika, kreiranjem foto-dokumentacije, prikupljanjem arhivskog materijala, periodike, stručne literature, zvanične dokumentacije (Lista zaštićenih kulturnih dobara, opštinski registri spomen-obilježja, planske dokumentacije i sl.) kao i spiska aktera (Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Ministarstvo kulture Crne Gore; lokalne vlasti-opštine; Savez udruženja boraca NOR-a – SUBNOR (Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore); udruženja (UBNOR-i) po opštinama; turističke organizacije po opštinama i sl.) napravljen je detaljan pregled odabranih spomenika.¹⁴ Iako je stanje spomenika posvećenih NOR-u u Crnoj Gori vrlo raznorodno, činjenica je da je, pogotovu posljednjih pet godina, odnos prema ovoj grupi nepokretne kulturne baštine značajno izmijenjen u pozitivnom smislu i da se i na

¹⁴ Za detaljnije informacije pogledati: *Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/kulturne rute u jugoistočnoj Evropi*, dostupno na: http://www.expeditio.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2008:assessments-for-developing-a-new-regional-tourism-product-cultural-route-of-post-world-war-ii-monuments-in-see&catid=234:wwii-monumentssee&Itemid=410&lang=sr; <http://www.agriscape.org/RCC/Crna%20Gora.pdf>

institucionalnom nivou počeo prepoznavati njihov slojevit značaj i potencijal. Tome svakako doprinosi, posljednjih godina izraženo prisutno, opšte interesovanje za teme i nasljeđe iz perioda socijalističke Jugoslavije, kako na regionalnom tako i na internacionalnom nivou.

Knjiga „Spomenici II svjetskog rata u Crnoj Gori“¹⁵ je dio edicije *Kulturne rute Crne Gore*¹⁶, zamišljena kao vodič kroz ovaj značajan segment crnogorske i regionalne kulturne baštine. U njoj je predstavljeno 11 pomenuatih spomenika sa posebnim akcentom na pet koji su već prepoznati na regionalnom i internacionalnom nivou (Dola, Trebjesa, Barutana; Jasikovac, Spomen dom u Kolašinu), čime lista zanimljivih i vrijednih primjera ovog dijela kulturnog nasljeđa svakako nije iscrpljena. Posebno mjesto u knjizi našao je i „Zapis o građenju spomenika u Ivangradu“ arhitekta Bogdana Bogdanovića iz 1980. godine, što je dodatno obogaćuje i unapređuje budući da, koliko je poznato, nije do sada bio dostupan široj javnosti. Pored toga, publikacija sadrži i značajan arhivski materijal, posebno u vezi sa spomenicima na Barutani i Jasikovcu, koji je ovom prilikom objavljen prvi put. Ova knjiga tek pokreće ovu značajnu temu i sigurno će dobiti svoj adekvatan nastavak kroz neke buduće oblike valorizacije i afirmacije.

Kreiranje kulturne rute spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu na regionalnom nivou (zemalja zapadnog Balkana) je, bez obzira na sva sprovedena istraživanja i dosadašnje aktivnosti, tek u začetku. Kulturna ruta je dobila naziv: „Put balkanskih spomenika“ odnosno „Balkan Monumental Trail“- BMT. Dakle, BMT je zajednička regionalna kulturna turistička ruta, kreirana kao proizvod pomenutog projekta, čiji je cilj da oživi umjetnost, dizajn i arhitekturu spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu, koji su izgrađeni u zemljama Zapadnog Balkana između 1950. i 1990. godine. BMT se razvija pod pokroviteljstvom Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council – RCC).

Nastavak ovih aktivnosti uslijedio je i tokom 2021. godine. U okviru projekta „Triple P Tourism“, Savjeta za regionalnu saradnju (RCC), tim saradnika/ca Exeditio Architects i NVO Exeditio, osmislio je i realizovao saobraćajnu i turističku signalizaciju za Spomenik na Barutani, koji je odabran kao pilot- spomenik. Kroz projekat su realizovane i Smjernice za izradu turističke signalizacije za ostale spomenike na ruti „Put balkanskih spomenika“ (Balkan Monumental Trail - BMT). Istovjetan tretman, tj. obilježavanje i markiranje odabranih spomenika (sa adekvatnim informacijama o spomenicima na licu mjesta) na regionalnom nivou u okviru rute, dodatan je način njihove valorizacije jer, između ostalog, obavezuje nacionalne institucije

¹⁵ Autorka knjige je dr Slavica Stamatović-Vučković, vanredna profesorka na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta Crne Gore.

¹⁶ Pogledati na: <https://www.culturalroutes.me/>

da kontinuirano sprovode potrebne mjere na očuvanju ovog značajnog dijela regionalnog kulturnog nasljeđa.

Slavica STAMATOVIĆ VUČKOVIĆ

UPRISING AND REVOLUTION: MEMORIAL ARCHITECTURE OF MONTENEGRO

Summary

The anti-fascist narrative makes a significant contribution to the development of a healthy civil society, and within it the reminder of the period of uprising and the first resistance to the fascist occupier is of special importance, because freedom is the foundation for the proper development of every human being and community. Creating such a cultural route, as an economically justified tourist product, creates more favorable conditions for sustainable valorization of these monuments, but also their adequate maintenance and presentation, which has a direct impact on the memory of the First and World War II, and thus understanding and maintaining the idea of anti-fascism in the broadest sense.

Bibliografija:

Bajić, M. (Ur.), (1968). *Jugoslavija – Spomenici revoluciji*, SUBNOR Jugoslavije, Svjetlost, Sarajevo.

Bijelić, V. (2014). *Spomen-obilježja oslobodilačkih ratova u opštini Nikšić*. Opštinski odbor UBNOR-a i antifašista, Nikšić.

Bogdanović, B. (1980). „Zapis o građenju spomenika u Ivangradu“, u: *Letopis Matice Srpske*, Novi Sad, knjiga 425, sveska 3-4, 596-609.

Bulatović, M. (2000). *Kolašin sa okolinom*, Skupština opštine Kolašin, Kolašin.

Despotović, V. (2011). *Sedamdeset godina Pljevaljske bitke*, Opštinski odbor Organizacije boraca NOR 1941–1945, Pljevlja.

Jovičević, I. (2019). „Pobjednik jugoslovenskog konkursa Herojska vizija (Pod)gorice – Vukotić je želio da Goricu spusti u grad“, Portal Vijesti, 9. maj, 2019. dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/vukotic-je-zelio-da-goricu-spusti-u-grad>

Karadžić, Lj. i ostali (2017). *Antifašistička mapa Nikšića*. Fakultet likovnih umjetnosti, Univerzitet Crne Gore, Cetinje.

Krstajić, P. (1955). „Prvo zasijedanje ZAVNO-a“, *Pobjeda*, br. 46, Titograd, 13. novembar 1955, 6.

Kujović, D. (2009). „Urbana cjelina – Kolašin nekad i sad“, u: *Etnologija grada u Crnoj Gori*, radovi sa okruglog stola, CANU, Podgorica.

Mako, V. (2017). *Spomen-obilježja na teritoriji grada Podgorice*, L'arte, Podgorica.

Markuš, A. (2008). *50 neimara Crne Gore*, Arhitektonski forum, Podgorica.

Mrvaljević, Z., i ostali (2011). *Kulturna baština Podgorice*, Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica.

Pejović, L., Radonjić, D. (2017). *Antifašistička mapa Bara*, Turistička organizacija, Bar.

Stamatović-Vučković, S. (2020). *Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori*, NVO Expeditio, Kotor.

Stamatović-Vučković, S. (2018). *Arhitektonska komunikacija: objekti kulture u Crnoj Gori 1945–2000*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.

Stamatović-Vučković, S. (2014). „Kosmološki zapisi: Spomenici na Jasikovcu i Barutani“, *Javni spomenici i spomen obilježja, kolektivno pamćenje i/ili zaborav* (zbornik radova), Zavod za zaštitu kulture grada Beograda, Beograd, 30-41.

Šaletić, M., Knežević, D. (2017). *Spomenici i spomen-obilježja NOR-a 1941–1945 u opštini Danilovgrad*, Savez udruženja boraca NOR-a Crne Gore Danilovgrad, UBNOR-a I antifašista, Podgorica.

Vujadinović, R. (1988). *Spomenici i spomen-obilježja NOR-a i revolucije u Pljevaljskom kraju – Na vječnoj straži*, Opštinski odbor SUBNOR-a, Pljevaljske novine, Pljevlja.

*** (2003) Crna Gora: opšta monografija, Beograd.

*** (1959) „Slavlje u Kolašinu“, *Pobjeda*, br. 17, Titograd, 26. april 1959, 3.

*** (1958) „Svečanost u Kolašinu“, *Pobjeda*, br. 49, Titograd, 29. novembar 1958, 10.

*** (2009) Istorija Pljevalja, Pljevlja.

*** (2005). Pokoljenjima za pamćenje – Opština Bar u NOR-u i Revoluciji 1941–1945, SUBNOR, Bar.

*** (1977). *Revolucionarno kiparstvo – Umjetnost i Revolucija*, Spektar, Zagreb.

*** (1955) „U Žabljaku će biti podignut spomenik-mauzolej“, *Pobjeda*, br. 32, (Titograd: 7. avgust. 1955), str. 4.

- www.onogost.me/drustvo/zaboravljenim-stazama-grahovo
- www.spomenikdatabase.org
- www.polimskimuzej.me/vratiti-prvobitno-stanje-i-znacaj-jasikovca/
- www.slobodnadalmacija.hr/kultura/clanak/id/56474/umro-kipar-mirko-ostoja-posljednjimestrovicev-ucenik
- www.mojacrnagora.com/slika-dana-2013-10-03-spomenik-palim-borcima-na-strazicipljevlja/
- bit.ly/39NTcxB (Pljevaljska bitka)

-
- www.pljevlja.me/navigacija.php?naziv=Sanacija-Spomenika-na-Strazici&IDSP=2216
 - pvportal.me/2018/08/spomenik-na-strazici-n-inakon-tri-godine-nije-rekonstruisan/
 - www.vijesti.me/vijesti/drustvo/zabljak-ureduju-park-kod-spomenika-palim-borcima-izrtvama-fasistickog-terora
 - me.visit-montenegro.com/main-cities/zabljak/zabljak-culture/
 - www.youtube.com/watch?v=6Q2RJ3ipz58 21.07.2014.- Emisija RTCG – Od Spomenika do zaborava, 2018, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=DzegFhE0KNk>
 - TV Arhiv: Vajar Drago Đurović, dostupno na: www.youtube.com/watch?v=6ZdOHBKTh3k
 - Mauzolej „Partizanu-borcu“ na Gorici – dio projektne dokumentacije, Arhiv SUBNOR-a, Podgorica